

ÜNLÜLERİN TEMEL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE BİRKAÇ NOT*

Süer EKER**

ÖZET

Bu çalışmada ünlülerin nicelikleri ve nitelikleri, geniş bir çerçevede, yazıbirim-sesbirim karşılıklığı, ünlülerin boğumlanma ve akustik özellikleri vb. açısından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ünlüler, konuşma sesleri, alfabe, fonetik simgeler, ünlülerin sınıflandırılması.

A FEW NOTES ON THE FUNDAMENTAL FEATURES OF VOWELS

ABSTRACT

This study investigates the qualities and quantities of vowels in a broad framework from points of graphem-phoneme correspondence, articulatory and acoustical features etc.

Key Words: Vowels, speech sounds, alphabet, phonetic symbols, classification of vowels.

Konuşma Sesleri ve Yazıbirimler, Fonetik Simgeler (Fonetik, Fonolojik ve Ortografik Sesler)

Yeryüzünde, çoğu küçük topluluklar tarafından konuşulan, en az altı bin dil bulunduğu hususunda bilim çevrelerinde ortak bir kabul vardır. Bu dillerin fonetik bakımdan en önemli ortak özelliği, konuşma seslerinin esas olarak ünlüler ve ünsüzlerden meydana gelmesi, yani bütün dillerde ünlü ve ünsüz karşıtlığının bulunmasıdır. Bununla birlikte, gerek aynı gerekse farklı genetik kaynaklardan gelişen dillerin sesbirim dökümleri birbirlerinden az ya da çok farklıdır. Benzer hatta aynı olduğu düşünülen sesler dahi oluşum yerleri, oluşum biçimleri, süreleri başta olmak üzere, çeşitli seslik

---

* Katkıları için Müberra Seydi'ye ve Bilge Göker'e teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü suereker@yahoo.com

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

ölçütler bakımından her zaman birbirleriyle mutlak anlamda eşdeğer değildir.

Sesbirim dökümleri, birbirleriyle yakın akraba olan diller arasında da farklılaşabilir. Türkiye Türkçesinin ünlüleri ile Tatar, Başkurt, Kazak, Özbek, Türkmen ve diğer Türk yazı dillerinin ünlüleri (ve ünsüzleri) arasında önemli farklılıklar vardır. Örneğin, Kazak alfabesindeki *i* harfinin temsil ettiği ses ile, Türk alfabesindeki *i* harfinin temsil ettiği ünlü bir ve aynı değildir. Genel Türkçenin düz ve yuvarlak dar ünlülerinin Tatarcada ve Başkurtçada zayıflayarak orta-merkez ünlülere gelişmesi, Türk yazı dilleri arasında farklı bir gelişmedir. Karşılıklı anlaşılabilirlik oranı çok yüksek olan Farsça ve Tacikçe arasında da durum farklı değildir. Farsçanın uzun /a:/ ve uzun /i:/ sesleri Tacikçede sırasıyla sistemli olarak /o/ya ve /e/ye gelişir, yani her iki değişkenin temel ünlülerinde dahi önemli farklılıklar vardır. Bu iki değişkenin konuşurları herhangi bir söz dizimsel ögenin daha ilk aşamasında parça veya parçaüstü farklılıkları algılar.

Akraba yazı dilleri üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda temel sorun, ele alınan dilin seslerinin notasyonunun doğru ve yetkin biçimde yapılmasıdır. Doğru fonetik notasyon için duyma eğitime koşut ampirik ve deneysel çalışmalarla mümkündür. Fonetik notasyonun kusurlu olması durumunda, nesnel sonuçların elde edilmesi mümkün değildir.

Akraba yazı dilleri bir yana, aynı ölçünlü resmî dilin çatısı altında bulunan coğrafi ve toplumsal değişkelerin sesbirim dökümleri arasında önemli farklılıklar bulunabilir. Kimi dillerde ünlü nitelik ve nicelikleri, ünsüzlere oranla yerel değişkelerde fazla değişmez, kimi dillerde ise yerel değişkelerde ünlü nicelik ve nitelikleri birbirinden çok farklıdır.

Brendeomen, Trabzon yöresi için 18 ünlü tanımlar (bk. Brendemoen 2002: 9). Bu ünlülerin birçoğu ölçünlü Türkçenin ünlülerinden farklıdır. Çalışmaların farklılıkları bulmaya odaklanması nedeniyle yerel değişkelerde belirlenen ünlülerin sayısı farklılıkları azaltmaya çalışan ölçünlü dilden doğal olarak fazladır. Ölçünlü dil, sesleri de ölçünleştirirken böyle bir sınırlayıcı yaklaşımın bulunmadığı değişkelerde bir ünlüler ve ünsüzler ‘anarşi’si ortaya çıkmaktadır.

Genellikle eğitim düzeyi ve özel eğitimle yakından ilgili olan sesbirimsel farkındalık da ‘özel’ ünlü ve ünsüzlerin anlaşılmasında, ayırt edilmesinde önemli bir etkendir.¹ Yerel

¹ Fonemik farkındalık kuşaklara ve coğrafyaya göre değişebilir. Bir coğrafya veya kuşak için ayırt edici olmayan ünlü, bir başka coğrafya veya kuşak için ayırt edicidir. Örneğin İngilizcede *caught* ve *cot*, *hock* ve *hawk* sözcükleri arasında ayırım

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

değişiklerin konuşurları tarafından bir ve aynı olarak algılanan kimi sesler, ölçünlü dil konuşurlarının söyleyişlerinde belirgin biçimde ayırt edilebilir, bu farklılık ölçünlü dil konuşurları tarafından algılanabilir. Kuşkusuz bunun tam tersi süreçler de söz konusu olabilir. İki değişikli bir konuşurun sesbirimsel farkındalığı doğal olarak daha yüksektir.²

Bir bakıma, ünlü ve ünsüzleri, kendi nicelik ve nitelikleri kadar duyma biçimleri de farklılaştırır. Konuşurlar kendi anadillerinin sesbirim dökümünde bulunmayan ‘yabancı’ sesleri algılamada ve doğal olarak söyleyişte güçlük çekebilirler. A dilinin konuşurları, B dilinin belirli bir sesini duymayabilir, kendi sesbirim dökümündeki seslerden biri gibi algılayabilir, başka bir ses olarak duyabilirler; tersine, B dilinin farklı sesleri A dilinin konuşurları tarafından aynı ses gibi duyulabilir. Örneğin, Türkçe konuşurları için ذ ز ظ harflerinin gösterdiği Arapça /z/, /z̄/, /z̄/, /z̄/ sesbirimlerinin tümü z’dir, yani Arap alfabesinde dört adet z harfi vardır (!). Gerçekte Arapça özgün harflerden de anlaşılacağı üzere, gerek yazım gerekse seslik bakımından bunlar birbirlerinden farklı sesbirimlerdir.

Boşnakçadaki /ć/ ve /č/, /dž/ ve /đ/ Türkçe konuşurları tarafından, sırasıyla /ç/ ve /c/ olarak algılanabilir. Oysa burada iki değil, dört ayrı sesbirim vardır. Ana dili Boşnakça olan bir konuşur, özel durumların dışında, Türkçe /i/ ve /ı/ sesbirimlerini, aynı ses olarak duyar, ı ve i arasındaki yegâne fark, birinin noktalı, diğersinin noktasız oluşudur (!), yani /ı/, ‘noktasız i’den (Boşnakça *bez tačka*) başka bir şey değildir.

Durum aynı dil ailesi içinde de farklı değildir. Ortalama bir Azeri Türkçesi konuşuru için yazarın soyadı *Eker* ‘yanlış’ yazılmıştır. Soyadındaki iki *e* nitelik olarak aynı değildir, ilk ünlü kapalı *é*, ikinci ünlü açık *e*’dir. Kapalı *é* ve açık *e* Azeri Türkçesinde karşıtlık ilişkisi içinde bulunan ayrı sesbirimlerdir. Her iki ünlü, doğal olarak, ayrı harflerle *Ekər* şeklinde gösterilmelidir. Azeri Türkçesi konuşurunun bu iki sese yönelik sesbirimsel farkındalığına karşın, ana dili ölçünlü

yapmayan değişiklikler vardır. Benzer biçimde BBC İngilizcesi konuşuru için ayırt edilebilir olan *Mary, merry, marry* sözcüklerinin söylenişi Genel Amerikan İngilizcesi konuşuru için *r*’den önceki ünlüler ayırt edici değildir, her üç sözcük de aynı biçimde telaffuz edilir (Ladefoged 2001: 26, 27, 28, 29).

² İki dillilik gibi, iki değişiklilik de yaygındır. İki değişiklilik, bölgesel değişikliğini koruyan bir ana dili konuşurunun aynı zamanda ölçünlü dilin konuşuru olmasıdır. Resmî ortamlarda kullanılan ölçünlü dil ile gayriresmî ortamlarda kullanılan deyişke kullanıldıkları toplumsal çevreler itibarıyla tamamlayıcı dağılım içindedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

İstanbul Türkçesi olan bir konuşurun, Türkçede sesbirimsel olmayan her iki *e* arasındaki farkı algılaması güçtür.

Seslerin algılanmasında yanıltıcı bir diğer etken de harfler/yazıbirimlerdir. Latin tabanlı harfler aynı dilde veya farklı dillerde birbirlerinden farklı seslere karşılık gelebilir. Örneğin, İngiliz alfabesindeki ünlü harflerinin ve Türk alfabesindeki ünlü harflerinin gösterdiği sesler aynı değildir. *A/a* harfinin İngiliz alfabesindeki ses karşılığı ile Türk alfabesindeki ses karşılığı birbirinden bütünüyle farklıdır, ancak Boşnak/Hırvat/Sırp alfabelerindeki *a*'nın gösterdiği sesin niteliği Türkçedeki *a*'ya daha yakındır. Özel fonetik simgeler de evrensel belirli seslerden çok, bir dizi ortak özelliklere ve benzerliklere işaret eder, yani herhangi bir fonetik simge her zaman mutlak anlamda aynı sesleri göstermeyebilir (bk. Odden 2005: 21). Örneğin Türkiye Türkolojisinde üzerinde genizsillik işareti olan *n* yani *ñ*, 'geniz' *n*'sini göstermesine karşılık, batı notasyonunda geniz *n*'si için genellikle *ŋ* işareti kullanılır; *ñ* (İspanyol *n*'si) ise 'palatal' bir *n* sesini (*ñ*) gösterir.

Sesçil yazı dizgelerinde sesbirimler genellikle yazıbirimlerle karşılır. Latin tabanlı Türk alfabesi Uluslararası Fonetik Derneğinin (1886) kurulmasından sonra ölçünleştirilen Uluslararası Fonetik Alfabe'nin (IPA) açtığı çığırda, sesbirim-yazıbirim karşılıklığını esas almaya çalışmıştır. Geleneksel yazımlarda ise özellikle ünlü sesbirimler ve diftonglar yalnızca ölçünlü alfabenin harfleriyle gösterilemez. Ancak, bir dildeki 'ses' sayısını belirtirken alfabeler dikkate alındığından, kolayca, herhangi bir dilde ünlüleri gösteren yazıbirimlerin sayısı kadar ünlü bulunduğu yanılığısına düşülür. Okul gramerlerinde, Türkçede 8 ünlü, İngilizcede, *y* dâhil, 6 ünlü olduğu öğretilir. Alfabelerdeki ünlüleri gösteren harflerin sayısı kadar ünlü bulunduğu varsayımının temel nedenleri, yazıbirimlerle gösterilmeyen ünlü sesbirimlerin bilinmemesi, ayrımlarının yapılmaması ve dikkate alınmaması, bir başka deyişle, ortografik ünlüler ile fonetik ve fonolojik ünlüler arasındaki farktır. Yazımda karışıklık yaratmaması amacıyla, ancak belirli fonetik çevrelerde, belirli koşullar altında kullanılan sesbirimlere alfabede yer verilmemesi nedeniyle sesçil yazım dizgeleri de sesbirimleri her zaman bütünüyle işaretlemeyebilir. Kimi farklı konuşma sesleri, yazıda aynı yazıbirimle gösterilebilir. Örneğin ölçünlü Türkçede [e] ve [ê] gibi *belirgin altsesbirimler*, /a/ ve öndamaksıl /á/ gibi sesbirimler Türk alfabesinde bağımsız yazıbirimlerle gösterilmemiştir.

Sesbirimler, çok sayıda farklı harften oluşan karmaşık bir alfabaya yol açmamak amacıyla, temel Latin harflerinin üstüne, altına vd. konulan ayırıcı işaretlerle de gösterilebilir. Bu durumda bazen ayrı

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

sesbirimler gösterilmesine karşın, değişiklik, ayırıcı işaret düzeyinde kaldığından yani ‘asıl harf’ değişmediğinden sesbirimsel bir ayırım olduğu anlaşılmayabilir. Örneğin, Türk alfabesindeki düzeltme işareti, yazıbirim-sesbirim karşılıklığı ilkesine karşın, üzerinde konulduğu ünlü harfin gösterdiği ünlünün uzunluğunu, öndamaksıllığını ve/veya bunlarla birlikte bir önceki ünsüzün öndamaksıllığını, yani üç ayrı sesbirimsel farklılığı bir arada işaretler. Bazen bu ayırıcı işaret de kullanılmayabilir. Doğal olarak biri ünlü, diğeri ünsüz iki ayrı sesbirimi göstermek üzere bir ayırt edici işaretin kullanılmasıyla veya tersine hiç kullanılmamasıyla yazım ve buna bağlı söyleyiş sorunları ortaya çıkabilir.

Kimi alfabelerde aynı ses, farklı iki harfle, kimi zaman da farklı sesler aynı harfle gösterilmektedir. Bu bakımdan yazıbirimlerle sesler arasındaki ilişki, özellikle ünlülerde, İngilizce, Fransızca gibi geleneksel yazım dizgelerinde zayıftır; aynı ses değişik biçimlerde gösterilebilmektedir. İngiliz alfabesinde *see* sözcüğü ile sesteş *se-nile*, *sea*, *sei-ze*, *sce-nic*, *sie-ge*, *cei-ling*, *ce-dar*, *cea-se*, *jui-cy*, *glos-sy*, *se-xy* örneklerinde görüldüğü üzere toplam 12 farklı yazılış vardır (Finegan 1994: 26). Yalnızca Latin tabanlı ölçünlü alfabeler esas alınarak karşılaştırma ve değerlendirme yapılamaz. Bu noktada IPA ve APA alfabelerinden yararlanılması gerekmektedir. Diller sürekli değişir ve gelişirken, ünlüler ve ünsüzler de bu gelişimin dışında değildir. Ünlülerin sayısı, niteliği ve niceliği durağan değildir; yeni ünlüler ortaya çıkabilir. Bir bölgesel veya toplumsal değişikde ünlülerdeki gelişme, temaslar yoluyla bir başka bölgesel veya toplumsal değişkeyi etkileyebilir. Bu durumun sonucunda IPA vd. alfabeler yeni ‘keşfedilen’ (Cohn 2003: 182) konuşma seslerini karşılamak üzere zaman zaman güncelleştirilir.

Temel Ünlüler ve Ünlülerin Sayısı

Dillerdeki toplam farklı ünlü sayısı 200 civarındadır. Ünsüz sayısı ise 600’den fazladır (Ladefoged 2001: xix). Ünlü ve ünsüz sayısı ile ilgili olarak 370 dilin sesbirim dökümü üzerine yapılan bir çalışmada ünlü sayılarının dillere göre 3 ile 46 arasında değiştiği yani 8.7’lik bir ortalamanın bulunduğu anlaşılmıştır. Bu durumda araştırmaya konu olan dillerin % 62.1’inin 5-9 arasında ünlüye sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Dünya dillerinin önemli bir bölümü /a, e, i, o, u/ sesbirimlerinden oluşan beşli ünlü setine sahiptir (Aranoff ve Rees-Miller 2003: 183). Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, bu seslerin tümünün niteliklerinin ve niceliklerinin bire bir aynı olduğu söylenemez.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Ünlülerin kullanım sıklıkları da farklıdır. Kimi ünlü sesbirimlerin kullanım yerleri yalnızca birkaç sözcükle sınırlı olabilir (Ladefoged 2001: 26, 27, 28, 29).

Ünlü sistemleri, ünlü sesbirimlerin sayısı bakımından sınıflandırıldığında Arapça, Eskimo-Aleut gibi 3, ölü dil Ubih gibi 2, Pencabi gibi 20 sesbirimsel ünlüye sahip diller bulunmaktadır. 6'sı ünsüz, 5'i ünlü toplam 11 sesbirimi ile Papua Yeni Gine'de konuşulan Rotokas en az sesbirim dökümüne sahip dildir (Cohn 2003: 184). Yalnızca kısa /a, i, u/ ünlüleri ile bunların uzun değişkelerine sahip Arapçanın ünsüz sesbirim dökümü ise 'zengin'dir. Farsça da kısa yalın ünlüler /e, è, o/; uzun ünlüler /ā, ū, ī/den oluşan 6 sesbirime sahiptir. Dikkat çekici bir nokta, dillerde ünsüz dökümünün artmasına koşut olarak ünlü dökümünün, genellikle, azalmasıdır.

Türkçenin, 5/6 ortografik ünlüsü olduğu kabul edilen İngilizceden ünlü sesbirimi sayısı bakımından daha zengin olduğu düşünülür. Yükseklik ve artsılık ölçütlerine, yani yalnızca iki ayırt edici ölçüte karşın en az 12 ünlüsü bulunan ölçünlü Amerikan İngilizcesi göreceli olarak zengin bir ünlü dökümüne sahiptir (Cohn 2003: 184).³ Bu sayı yerel değişkelerde ve BBC İngilizcesinde 20'ye değin yükselir.⁴

Ünlü ve ünsüzler için dilbilim çevrelerinin dışında, temel ünlüler ile temel ünsüzlerin esas alındığı, belirli çevrelerde ve bağlamlarda kullanılan özel seslerin, ancak dilbilimsel çalışmalarda göz önüne alındığı ifade edilebilir, yani sesbirimlerin farklı fonetik gerçekleştirmeleri yazıda gösterilmemektedir.

Tarihsel bakımdan, Türkçenin ünlü envanteri ile 8/9 kısa ünlü; 18 kısa, uzun ünlü; hatta 56 kısa, uzun, ikiz ünlü vb. sayılar ortaya konulmakla birlikte, Türkçe kökenli sözlerde 8 temel kısa ünlü sesbirimin varlığı kabul edilir. Türkçenin simetrik ünlü yapısını bozan kapalı *é*, Türk dilbiliminin önemli sesbilgisi sorunlarından. Ölçünlü Türkçe ünlü sesbirimlerin sayısı bakımından dünya dilleri arasında orta sıralarda yer alır. Türkçenin ortografik olarak 8 ünlü sesbirime sahip olduğu kabul edilmekle birlikte, bu sayı, fonolojik bakımdan kopya uzun ünlüler ve yine kopya 'predorsal' *a* ünlüsü (IPA ünlü çizelgesinde *a* ile gösterilen sese yakın) ile birlikte en az 12'ye çıkmaktadır.

³ İngiliz alfabesinde yalnızca 26 harf bulunmasına karşılık İngilizcede 22 ünsüz, 12 ünlü ve 3 diftongdan oluşan toplam 39 sesbirim vardır (Aronof 2003: 182).

⁴ Genel Amerika İngilizcesinde 14-15, BBC İngilizcesinde *b-d, b-t, h-d, k-t* ünsüzleri arasında ise 20 ünlü vardır (Ladefoged 2001: 26, 27, 28, 29).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Ünlüler ve Dolgunluk Sıradüzeni

Konuşma seslerinin iki ana türünden biri kabul edilen, tek başlarına bağımsız sözlüksel ve anlamsal birim olabilen, hecenin çekirdeğini teşkil eden ünlülerin üretimleri esnasında ses yolunda ünsüzlerin aksine, herhangi bir engelle karşılaşmadığı MRI fotoğraflarında açıkça görülmektedir.

Ses tellerinin titreşmesiyle ilk özelliklerini kazanan ünlüler oluştukları yere, dilin veya çenenin yüksekliğine, dudakların durumuna göre biçimlenir. En temel ünlü ses olarak *a* kabul edilir. Türkçe için en zayıf ünlü ise, ‘merkez’ ünlü olan /ı/dır.

Seslerin genlik bakımından oluşturduğu sıralamada yani *dolgunluk sıradüzeninde* (İng. sonority hierarchy) ünlüler en üst sırada, yani ünsüz niteliği en zayıf olan konuşma sesleridir. Ünlüler arasında ise en dolgun sesler geniş (alçak/açık) ve dar (yüksek/kapalı) ünlülerdir, en az dolgunluğa sahip olanlar, yani ünsüz niteliği en güçlü olanlar patlayıcı ünsüzlerdir. Dolgunluk sıradüzeninde ünlülere en yakın ünsüzler akıcılar /w, y/, en uzak ünsüzler ise /p, ç, t, k / vd. patlayıcılarıdır Dolgunluk sıradüzeni evrenseldir (bk. Carmen vd. 2007: 1401-1404, Cohn 2003: 189).

Ünlümsüler

/y/ ve *w* gibi kimi sesler, ses yolunda küçük sürtünmelerin dışında, herhangi bir engelle karşılaşmamaları bakımından ünlülere benzer; ancak, istisnalar dışında, ünlüler gibi hece kuramaz. Fonolojik olarak ünsüzler arasında yer almasına karşın, fonemik olarak çözümlendiğinde ünlü özellikleri gösterebilen seslere *ünlümsü* (İng. *vocoid*, krş. İng. *contoid*) adı verilmektedir. Ünlüler hece kurabilen *vocoid*’ler olarak nitelendirilmektedir (bk. Roach 2002: 86, Odden 2005: 337, Crystal 2008: 514).

Koartikülasyon

Sesler *üretim, iletim, algılama ve değerlendirme* aşamalarından oluşan üç ana aşamalı sürecin ürünüdür. Bu nedenle seslerin *söyleyiş fonetiği* (konuşur), *dinleyiş fonetiği* (dinleyen) ve *akustik fonetik* (konuşur ve dinleyici arasındaki süreç), yani *söyleyişsel, akustik, algılayışsal* bakımdan ayrı ayrı ele alınması ve sayısal ortamda değerlendirilmesi gerekir. İşitme, algılama ve değerlendirme sürecinde mesaj taşıyıcısı birleşik fiziksel nicelikler zihin tarafından birlikte anlamlandırılmaktadır. Yani konuşma; algılama, karmaşık akustik sinyallerin bir dizi psikolojik gerçek algı boyutlarına ayrıştırılması süreci olarak düşünülebilir (bk. Ball 2005: 207).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010

Ünlülerin akustik, ünsüzlerin ise söyleyişsel bakımdan betimlenmesi daha kolaydır. Başka bir deyişle, ünlülerin söyleyişsel bakımdan çözümlenmesi ve betimlenmesi ünsüzlere oranla daha karmaşıktır. Ancak söz içinde belirli bağlamlarda bulunan ünlüler ve ünsüzler doğal olarak birbirinden yalıtılmış değildir.

Sözcüklerin spektrograflar tarafından çizilen ‘resim’leri incelendiğinde, sesler hatta sözcükler arasında genellikle boşluk bulunmadığı görülür. Sesler, diğer seslerden yalıtılmış biçimde, tek başlarına değil, hece, sözcük ve sözdizimsel yapılarda bir arada ve birbirleriyle etkileşim içinde söylenmektedir. *Koartikülasyon* (İng. *coarticulation*) olarak nitelenen bu olgu, ana çizgileriyle bir fonolojik parçanın bütün çevrelerde aynı şekilde değil, yanındaki veya yakınlarındaki fonolojik parçaya göre farklılaşmasıdır (bk. Hardcastle & Hewlett 2006). Örneğin Türkçe *v* sesi düz ünlüler komşuluğunda dış-dudak ünsüzü işlevindeyken, yuvarlak ünlüler komşuluğunda çift dudak ünsüzü veya yarı ünlü olarak görev yapmaktadır. Kimi dillerde ise iki ünsüz birlikte işitilmektedir (bk. Crystal 2008: 82).

Ünlülerin Akustik Ölçüm ve Çözümlemeleri

Sesler yalnızca işitme ve gözlem yoluyla çözümlenemez. Fiziksel bir nicelik olan ünlülerin spektrograflar vb. elektronik aygıtlarla sayısal olarak ölçülmesi ve değerlendirilmesi gerekir. Akustik ölçüm değerleri gelişigüzel değildir. *Formantlar* Kısaca, ‘akustik enerjinin yoğunlaşması’ nı ifade eder (bk. Crystal 2008: 196). Spektrograf aracılığıyla yani sayısal-elektronik ortamda belirlenen formant sıklıkları ünlülerin en önemli akustik niteliklerini gösterir. Ünlülerin frekansları birbirinden farklıdır. Spektrografta yer alan çok sayıda formant içinde dilbilimsel çözümlenmeye esas üç formant vardır. F1 en düşük, F2 ve F3 göreceli olarak yüksek formantlardır. Ünlülerin ayırt edilmesinde üçüncü formantın işlevi zayıftır. Ünlülerin temel ortalamaları, formant sıklıkları (cps) ve formant genlikleri (db) değişkeler, yaş, cinsiyet hatta duygusal durum etkenlerine bağlı olarak değişmektedir. Çocukların formantları en yüksek, kadınların orta, erkeklerin ise en düşük sıklıktadır. Çocuklarda ses yolunun kısalığından dolayı yüksek enerji içeren frekanslar daha kısa dalga boylarına karşılık gelmekte, doğal olarak ise formant değerleri daha yüksektir (bk. Türk, Şayli, Özsoy, Aslan vd.). (Türkiye Türkçesindeki ünlülerin elektronik ve sayısal ortamda ayrıntılı incelemesi için bk. Kılıç 2003).

Turkish Studies

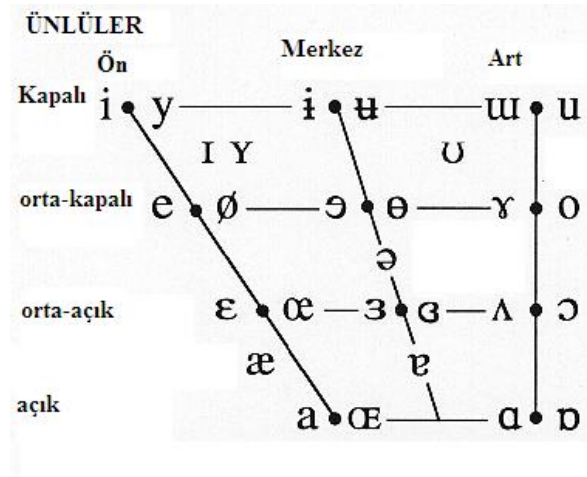
*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Ünlülerin Sınıflandırılması

Bir konuşurun, konuşma sesleri arasındaki farklılığı algılaması için en önemli etkenler seslerin fonetik niteliğinde ve süresinde meydana gelen değişikliklerdir. Kuşkusuz parçaüstü düzeyde oluşan farklılaşma da anlamı değiştirebilir (Laver 2003: 161). Ünlüler, ünsüzlerin aksine, boğumlanma biçimlerinden ve noktalarından çok, dilin ve dudakların pozisyonlarına göre biçimlenir. Ünlülerin sınıflandırılmasına esas olan boğumlanmayla ilgili belli başlı ölçütler şu şekildedir:

-Yükseklik	(Darlık/Genişlik)
-Artsıllık	(Artlık/Önlük)
-Yuvarlaksıllık	(Düzlük/Yuvarlaklık)
-Uzunluk	(Uzunluk/Kısalık)
-Vurgu	
-Gerginlik/Gevşeklik	(Kapalılık/Açıklık)
-Ağızsıllık	(Ağızsıllık/Genizsillik)
-Ton	
-Diğer	

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Bu özelliklerin önem sırası dile bağlı olarak değişir. Örneğin, Türkçede ve İngilizcede *ton* ikincil veya önemsiz bir özellikken, yalınlayan dillerde birincil ve en önemli özelliktir. Benzer şekilde Arapça için *kısalık* veya *uzunluk* önemli bir fonemik nicelik iken Türkçe sözlerde uzunluğun işlevi ikincil ve sınırlıdır. Benzer biçimde, *artlık-önlük* karşıtlığı, Türkçede dizgeli ve birinci dereceden bir özellik olmasına karşın, İngilizce için ikincil ve sınırlı bağlamlarda karşılaşılan bir özelliktir. İngilizcede yuvarlak ünlüler arttır (Odden 2005: 22), artlık-önlük karşıtlığı ancak düz ünlülerde görülür. Farsçada ise ünlüler arasında nitelik ve nicelik bakımından Türkçedeki anlamıyla bir uyum yoktur.

Dillerde genel olarak *ön-art* karşıtlığından çok, *açık-kapalı* karşıtlığı yaygındır. Bazı dillerde sesbirimsel *art*, *merkez* ve *ön* yuvarlak ünlü karşıtlıkları da vardır.

Ünlü niteliklerini belirleyen üç önemli özellik *yükseklik*, *artsıllık* ve *yuvarlaksıllık*tır.

Yükseklik (Çenenin veya dilin yüksekliği): yüksek, orta, alçak

Artsıllık (Dilin göreceli artsıllığı): ön, merkez, art

Yuvarlaksıllık (Dudakların yuvarlaksıllığı): düz, yuvarlak

Dillerin temel ünlü ve ünsüz seslerini Latin tabanlı özel yazıbirimlerle ve ayırıcı işaretlerle gösteren IPA'nın ünlüler çizelgesinde ünlüler yatay sırada *artsıllık-merkezsellik-önsüllük*, dikey sırada ise *yükseklik-alçaklık* olmak üzere sıralanmıştır. Yan yana bulunan ünlülerden sağda bulunan yuvarlaktır. Türkçenin 8 temel kısa ünlüsü IPA'da /a, u, o, u; e, i, œ, y/ simgeleriyle gösterilen *yalınsesler*dir (İng. monophthong).

Türkçenin ünlülerini biri fiziksel, uzunluk-kısalık karşıtlığı yani *süre*; ikisi fizyolojik yani *boğumlanma yeri* (*art-ön*) ve dudakların durumuna göre *düzlük-yuvarlaklıktan* oluşan toplam üç karşıtlık belirler. Bunların dışında ünlüler arasında *ağızsıllık/genizsillik* gibi parçasal fizyolojik ve *vurgu*, *ton* gibi *parçalarüstü* ayrımlardan da söz edilebilir.

Yükseklik (Darlık/Genişlik): Ünlülerin sınıflandırılmasında Türkçedeki *dar* ve *geniş* karşıtlıklarını ifade etmek üzere, uluslararası literatürde *yüksek/alçak* veya *açık/kapalı* terimlerinin karşılıkları kullanılmaktadır. Yükseklik, bütün dillerde ünlü niteliklerini belirler. Eğer herhangi bir dilde yalnızca iki ünlü karşıtlığı varsa, biri mutlaka yükseklik/alçaklık karşıtlığıdır. Bu karşıtlık, artsıllık/önsüllük karşıtlığından daha yaygındır. Yükseklik; çok genel olarak *yüksek*,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

orta ve *alçak* olmak üzere üçe ayrılmakla birlikte IPA'da ana yükseklik dereceleri *kapalı*, *orta-kapalı*, *orta-açık*, *açık*'tır. Türkçede fonolojik bakımdan yalnızca *yüksek* ve *alçak* karşıtlığı bulunmaktadır. Kuşkusuz *orta* yükseklikte ünlüsü bulunan bir dilin, yüksek ünlülerinin de bulunması beklenir, bunun tersi her zaman söz konusu değildir(Cohn 2003: 184).

Ünlüler söylenirken alt çene ve üst çene arasındaki genişlik daralmakta veya genişlemekte, bu sırada eş zamanlı olarak dilin aldığı pozisyon değişmekte, yani dil yükselmekte veya alçalmaktadır. Dar ünlülerde dil yükselirken, alt çene de üst çeneye yaklaşmakta, yani ağız boşluğu daralmaktadır. Dolayısıyla altçenenin üstçeneye yaklaşması veya üst çeneden uzaklaşması ve dilin yükselmesi ve alçalması şeklinde iki ölçüt ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de Türkçede *dar* olarak nitelenen ünlülerde, *i < > e < > ä* örneğindeki gibi, dilin yüksekliği daha fazladır. Tersine dil alçaldıkça alt çene üst çeneden uzaklaşmakta, doğal olarak ağız boşluğu genişlemekte, yani *alçak (dar)* ünlüler ortaya çıkmaktadır.

Artsıllık (Artlık/Önlük): Ünlü niteliğinin belirleyen üç ana ölçüden biri de artsıllıktır. Artsıllık, ünlünün dilin pozisyonuna göre ünlülerin önde veya artta oluşumudur. Ünlülerin ağız içinde boğumlandıkları yerleri çok genel olarak *art* ve *ön* olmak üzere ikiye ayırmak yaygın ve pratik bir sınıflandırmadır. Art ve önün dışında *orta* hatta *nötr* ayrımları da vardır, yani dilin pozisyonuna göre fonetik dereceler *ön*, *merkez* ve *art* olmak üzere üçe ayrılır. *Art* ya da *ön* olarak nitelendirilen bütün ünlüler, arkadan-öne veya önden-arkaya doğru aşamalı biçimde, farklı çıkaklarda boğumlanır, yani bir ünlünün çevresel sesçil koşullara göre belirgin ya da belirgin olmayan biçimde geriye ya da ileriye doğru, ama farklı biçimlerde seslendirildiği işitsel olarak da fark edilebilir. *Art-ön-merkez* ayrımlarının bir arada bulunması sıklıkla karşılaşılan bir durum değildir. Türkçedeki dizgeli artlık-önlük uyumunun sesbilgisi araştırmalarında özel bir önemi vardır.

Yuvarlaksıllık (Düzlük/Yuvarlaklık): Fonolojide ünlü niteliğinin sınıflandırılmasında kullanılan bir diğer özellik yuvarlaksıllıktır. Ünlü ve yarı ünlü niteliklerinin çözümlenmesinde dudak pozisyonunun fonolojik bakımdan özel bir önemi vardır (Crystal 2008: 420). Yuvarlaksıllık ünlülerde (ve ünsüzlerde) dudakların farklı miktarlarda yuvarlaklaştırılması ve kimi seslerde ileri doğru uzatılmasıyla oluşur. Yani yuvarlak ünlülerin bir bölümünde dudaklar ileri uzatılırken bir bölümünde uzatılmaz. İsveççe dudakların uzatılmadığı türden yuvarlak ünlülere sahiptir (Roach 2002: 67).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Genizsillik: Geniz ünlülerinin oluşumunda hava akımı, ağızın yanı sıra burun boşluğundan da geçer. Kimi dillerde yalnız ağız ünsüzleri, kimi dillerde hem ağız hem de geniz ünsüzleri vardır. Yalnızca geniz ünsüzü bulunan dil yoktur. Ağız ve geniz ünlüleri Fransızca, Portekizce, Hintçe, İrlanda dili, Amerikan Kızılderili dilleri vd.de tek seslerde ve çift seslerde sesbirimsel değer taşır, yani anlam karşıtlığı yaratır. Yazım sisteminde gösterilmemekle birlikte söyleyişte Fransızca *genizsil ã* ve diğer genizsil ünlüler ağız ünlüleri ile zıtlaşır (Battye vd. 2000: 94, 95):

motte ‘kesek; topak’ [mat] *monte* ‘ata binme’ [mãt]

las ‘yorgun, usanmış’ [la] *lent* ‘yavaş, ağır’ [lã]

Türkçe, İngilizce vb. dillerde ise anlamsal karşıtlık yaratmayan ikincil genizsil ünlüler (ve ünsüzler) vardır. İngilizcedeki genizsilleşme fonetik, Türkçedeki genizsilleşme ise fonolojiktir (Hardcastle & Hewlet vd. 2006: 48). *Ankara* > [Ãnkara] örneğindeki gibi geniz ünsüzleri komşuluğundaki ünlü genizsilleşir. Benzer biçimde, geniz ünsüzlerinin düşmesi durumunda düşmeyi telafi eden uzunluk ortaya çıkarken uzayan ünlü aynı zamanda genizsilleşir. Geniz ünsüzleri komşuluğunda genizsilleşen *ã*, anlamda farklılık yaratmamakla birlikte, toplumsesbirimsel bir işleve sahip olabilir.

Diğer dillerde de genizsilleşmelerin bir bölümü de geniz ünsüzünün düşmesine veya komşu geniz ünsüzüne bağlıdır.

Ton: Asya, Afrika ve Kuzey Afrika’da konuşulan pek çok dilde, Avrupa’da ise Norveççe ve İsveççe gibi pek az dilde bir ünlünün, farklı yüksekliklerde söylenmesiyle ortaya çıkar. Örneğin saniyede 120 Hertzlik bir titreşime sahipken titreşimin 170 Hertz yükselmesiyle ünlü yüksek-tona çıkmış olur. Bu yükseklikler ana dili konuşurlarınca farklı sesler olarak algılanır, yani ünlünün farklı yüksekliklerdeki telaffuzları anlamca karşıtlık ilişkisi yaratır. Batı Afrika dillerinden Hausada iki yüksek ve iki alçak ton vardır. Hausa ilk ünlüsü yüksek, ikinci ünlüsü alçak tondaki *gòrá* ‘bambu’ sözcüğü ile tonların yer değiştirdiği *gòrà* ‘iri kabak’ karşıtlaşır. Pekin Çincesinde ise yüksek düzey ton, yükselen ton, alçalan-yükselen ton, alçalan ton olmak üzere dört ton vardır (Finegan 1994: 42):

ī	(yüksek düzey)	“1”
í	(yükselen)	“düzgün”
ĩ	(alçalan-yükselen)	“çoktan”
ì	(alçalan)	“düşünce”

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Tonun titreşim sıklığı dile, konuşura, yaşa, cinsiyete vb. ölçütlere göre hatta konuşurun duygusal atmosferine, vurgulamak istediği hususa göre değişir. Türkçede de *ton*, anlama ve duyguya bağlı olarak işlevseldir.

Uzunluk: *Başlangıç ve hava akımının yönü, sesleşim tipi* (İng. phonation), *boğumlanma, parçalararası eşgüdüm, sözün zamansal kuruluşu* seslerin fonetik niteliğini ve süreyi kontrol eden başlıca etkenlerdir (Laver 2003: 161). Ünlülerde (ve ünsüzlerde) sözün zamansal kuruluşunun ögesi olarak süre, bir sesin boğumlanması sürecinde geçen zaman miktarı, yani bir konuşma sesinin ya da ses öbeğinin sesbilgisel özellik olarak kapladığı süredir (Hartmann & Stork 1972: 190). Esas olarak uzunlukla ve vurguyla bağlantılı olan süre genellikle milisaniye (ms) ile ölçülür (Trask 2007: 125).

Seslerde süreyi belirleyen iki ana etken vardır. Bunlardan biri özgün uzunluk, diğeri ünlülerin bulunduğu bağlamların yol açtığı ikincil uzunluklardır.⁵ Süreyi, ‘normal süresinde söylenen ünlü’ merkez alınmak kaydıyla, ‘kısa ünlü’ ve ‘uzun ünlü’ olmak üzere, üç ana ulamda değerlendirebiliriz. Kısa ve uzun ünlüler de kendi içlerinde çizgisel olarak kısalık-uzunluk sıralamasına tâbidir. Ancak ünlülerde uzunluk göreceli bir niceliktir. Herhangi bir dilin ünlüsü, bir başka dilin konuşuru tarafından daha uzun veya daha kısa olarak algılanabilir.

Kimi dillerde kısa ve uzun ünlüler arasında anlamca zıtlaşma görülürken kimilerinde zıtlaşma yoktur. Kısa yalın ünlülerle uzun karşıtlar arasında simetrik karşıtlaşmanın bulunduğu diller de vardır. Kısa ve uzun ünlüler belirli sesçil çevrelerde, yani tamamlayıcı dağılım içinde bulunabilir. Bu özel durumlar aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

⁵ Özgün olmayan, birincil uzunlukların dışındaki ünlülerin bulunabileceği başlıca bağlamlar ve ünlülerde süreyi belirleyen etkenler şu şekildedir:

- Hece içindeki yer (açık hece, kapalı hece, orta hece vd.)
- Sözcük içindeki yer (sözün başı, içi ve sonu; ilk hece, orta hece veya son hece)
- Parçaüstü ögeler (vurgu vb.)
- Sözce veya tümcenin sözcük sayısı vb. ve söyleniş bakımından uzunluğu
- Ünlülerin genişlik-darlık vb. nitelikleri
- Komşu ünsüzlerin etkisi
- Semantik nedenler
- Dilbilimsel olmayan etkenler
- Kişisel dil kullanım özellikleri vb.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

	Dil Tamamlayıcı Dağılım	Uzun Ünlü	Anlamsal	Karşıtlık
A	+	+	-	
B	+	-	+	
C	+	-	-	
D	-	-	-	

Ünsüz uzunluğuna ünlü uzunluklarına oranla daha az rastlanır. Çok nadir de olsa, ünlü ve ünsüz uzunlukları birlikte anlamca karşıtlık ilişkisi yaratabilir (Laver 2003: 176).

Kuramsal Ana Türkçe için de böyle bir simetrik kısa/uzun karşıtlığı tasarlanmaktadır. Ancak Ölçünlü Türkçenin ünlüleri, özel durumların dışında, geleneksel olarak kabul edildiği üzere, kısadır.

Türkçenin sekiz temel ünlüsünün sürelerinin geniş ve dar ünlülerde farklı olması beklenir. Nitekim Türkçedeki seslerin süre özellikleriyle ilgili yapılan laboratuvar çalışmasına göre 'tek sözcük ortamı'nda *a* ünlüsünün yaklaşık 140 ms ile en uzun, *ı* ünlüsünün ise 80 ms ile en kısa ünlü olduğu belirlenmiştir. Bekleneceği gibi dar ünlülerde süre kısa, geniş ünlülerde ise uzundur. Ünlü süreleri kişilere ve tümce/öbek vb. ortamlara bağlı olarak değişmekle birlikte, ünlülerin süre bakımından genel sıralanmasında herhangi bir değişiklik ortaya çıkmamaktadır (bk. Şayli ve Arslan 2003: 20, Arısoy vd. 2008: 697).

Gerginlik/Gevşeklik: Fonoloji kuramında seslerin ayırt edici özelliklerinden biri de boğumlanma şeklinde ortaya çıkan farklılıklardır. Gevşek sesler, gergin seslerin aksine, üretimlerinde daha az kas eforu ve hareketi gerektiren seslerdir (Crystal 2008: 271). *Gerginlik x gevşeklik* veya *kapalılık x açıklık* ünlüler arasında ikincil bir özelliktir.

Gırtlaksılık: Tibetçe, Arapça, İbranice gibi kimi dillerde ünlü niteliklerini belirleyen etkenlerden biri gırtlaksılıktır. Türkolojide Tuvacanın normal ünlülerinin Ana Türkçe uzun ünlülere, yine Ana Türkçe kısa ünlülerin ise gırtlaksıl ünlülere karşılık geldiği bilinmektedir.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

KAYNAKÇA

- ARONOFF, Mark, Janie Rees-Miller (Eds.) (2003). *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell Publication.
- BALL, M. J. (ed.) (2005). *Clinical Sociolinguistics*. Blackwell.
- BATTYE, Adrian, Marie-Anne Hintze, Paul Rowlett (2000). *The French language today: a linguistic introduction*. New York: Routledge.
- BRENDEMOEN, Bernt (2002). *The Turkic Dialects of Trabzon Their Phonology and Historical Development Volume II: Text*. Wiesbaden: Harrasswitz Verlag.
- CARMEN, J., MATTHEW G., CARLOS M. N., and Nobutaka T. (2007). How Universal is the Sonority Hierarchy?: A Cross-Linguistic Acoustic Study. *ICPhS*. VI. pp. 1400-1404.
- COHH, Abigail (2003). Phonology. *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell Publication. pp. 180-212.
- CRYSTAL, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Malden: Blackwell Publishing.
- FİNEGAN, Edvar (1994). *Language and its structure*. Orlando: Harcourt Brace College Publishers.
- HARDCASTLE, W. J. And N. Hewlett (2006). *Coarticulation Theory Data and Techniques*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HARTMANN, R.R.K., and F.C. Stork (1972). *Dictionary of language and linguistics*. London: Applied Science.
- KILIÇ, M. A. (2003). Türkiye Türkçesindeki Ünlülerin Sesbilgisel Özellikleri. *Studies in Turkish Linguistic*. Boğaziçi University Press.
- LADEFOGED, Peter (2001). *A Course in Phonetics*. Boston: Heinle & Heinle
- LAVER, John (2003). Linguistic Phonetic. *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell Publication. pp. 150-179.
- ODDEN, David (2005). *Introducing Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ROACH Peter (2002). *A Little Encyclopaedia of Phonetics*.
<http://www.personal.reading.ac.uk/~llsroach/peter/>

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

-
- ŞAYLI, Ö., ARSLAN L. M. (2003). Türkçe'deki Ünlü Uzunlukları. *Dilbilim Araştırmaları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi. 15-26.
- THOMAS, Lewis V. (1986, 1967). *Elementary Turkish* (Revised and by N. Itzkowitz). Harvard University Press.
- TRASK, R. L. (2007). (Ed. P. Stockwell) *Language and Linguistics: The Key Concepts*. New York: Routledge.
- TÜRK, Oytun, Ö. Şayli, A. S: Özsoy, L. M. Aslan. Türkçe'de Ünlülerin Formant Analizi.
http://www.busim.ee.boun.edu.tr/~speech/publications/Turkish_phonetics/oytun_c004.pdf
- YAĞCIOĞLU, S., A . C. Değer (Eds.)(2008). Duration of Turkish Vowels Revisited. *Advances in Turkish Linguistics*. Dokuz Eylül Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*